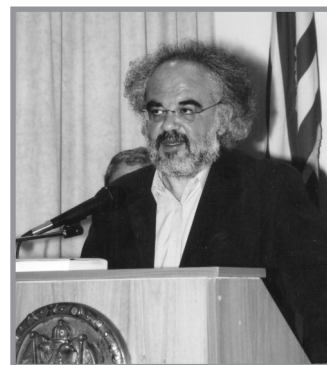

Ο ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΣ, 1821-1945

Πέτρος Παπαπολυβίου
*Αναπληρωτής Καθηγητής
 Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Κύπρου*

Τα δραματικά γεγονότα του καλοκαιριού του 1821 στην Κύπρο και το άφθονο αίμα των υποδούλων ραγιάδων που χύθηκε για λόγους, ουσιαστικά, προληπτικούς ή καθαρά εκδικητικούς, αποδεικνύουν, εκτός των άλλων, ότι η μεγαλόνησος στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας είχε διατηρήσει αναλλοίωτο τον ελληνικό της χαρακτήρα. Είχε προηγηθεί, ως πρώτη συνεισφορά του νησιού στους κοινούς αγώνες του νεότερου Ελληνισμού για την ελευθερία, ο μαρτυρικός θάνατος στο Βελιγράδι, το 1798, του συνεργάτη του Ρήγα Βελεστινλή, Ιωάννη Καρατζά, από τη Λευκωσία. Διάφορες μαρτυρίες, επίσης, καταγράφουν ονόματα νέων από την Κύπρο, που πολέμησαν με τον «Ιερό Λόχο», στο Δραγατσάνι. Στις πρώτες συγκρούσεις των επαναστατών με τον τουρκικό στρατό στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες αναφέρεται ένας πεσών, ο Ζήνων Κύπριος, στη μάχη – ολοκαύτωμα της Μονής Σέκου, στο σώμα του Γεωργάκη Ολύμπιου. Άλλοι τέσσερεις Κύπριοι, άνδρες του Αλέξανδρου Υψηλάντη, μετά την κατάπνιξη του κινήματος κατάφεραν να διαφύγουν στη Ρωσία, όπου συνελήφθηκαν και τέθηκαν υπό περιορισμό.

Για το σύνολο των Κυπρίων εθελοντών - αγωνιστών του 1821 δεν μπορούμε να αποφανθούμε με απόλυτη βεβαιότητα, αν δεν ολοκληρωθεί η εξαντλητική μελέτη των αρχειακών πηγών. Οι μετριότεροι υπολογισμοί τους καταμετρούν σε τέσσερεις έως έξι εκατοντάδες, χωρίς να αποκλείεται να πλησιάζουν τους χίλιους. Κύπριοι αγωνιστές εντοπίζονται σε διάφορες μάχες και περιόδους της επανάστασης: Στο Μεσολόγγι, όπου τρεις τουλάχιστον επέζησαν της πολιορκίας και της Εξόδου και επέστρεψαν στην Κύπρο μετά την απελευθέρωση (οι Παφίτες Γιάννης Πασαπόρτης από την Κοίλη και Χατζηχριστόδουλος Κοκκινόφτας και Νικόλας Χατζησάββας

από την Τσάδα), σε διάφορες μάχες στην Πελοπόννησο, στην Ιόνιο Φάλαγγα του 1826, στην πολιορκία των Αθηνών, σε ναυτικές επιχειρήσεις και αλλού.

Από τους Κύπριους αγωνιστές του 1821 άξιοι ιδιαίτερης μνείας είναι οι δύο που άφησαν πίσω τους εκτενείς γραπτές μαρτυρίες, ο Ιωάννης (Γιάγκος) Δ. Φραγκούδης, συντάκτης της «Εφημερίδος της κατά του Τυράννου εκστρατείας του πλοίου Ηρακλέους, υπό σημαίαν ελληνικήν παρά του πλοιάρχου Αναργύρου Αναγνώστου Χατζη - Αναγνώστου διοικουμένου. Από 3 Απριλίου 1821 έως 5 Δεκεμβρίου 1822» που δημοσιεύθηκε στην Αθήνα το 1926, και ο Ιωάννης Σταυριανός από τη Λόφου της Λεμεσού, που έγραψε την «Πραγματεία των περιπετειών του βίου μου και συλλογή διαφόρων αντικειμένων αγνώστων έτι εν τη ελληνική ιστορία» (εκδόθηκε το 1982 στην Αθήνα, με εισαγωγή, σχόλια και επιμέλεια της Ελένης Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη). Ο Σταυριανός, αξιωματικός της Χωροφυλακής μετά την ανεξαρτησία, με συμμετοχή στην αντιστοιχία εξέγερση του Ναυπλίου, περιγράφει με ενάργεια τον θάνατο του Καραϊσκάκη, υποστηρίζοντας ότι δολοφονήθηκε από ελληνικό χέρι.

Θα επιχειρήσουμε μια ονομαστική αναφορά σε ένα μικρό μόνο κατάλογο Κυπρίων αγωνιστών, από τους εκατοντάδες, απόλυτα ενδεικτική, χωρίς «αξιολογικά» κριτήρια προσφοράς ή δράσης: Ο Φιλικός Χαράλαμπος Μάλης, δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη, που κατήλθε στην Πελοπόννησο από την αρχή του αγώνα, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Παπαφλέσσα και ανέλαβε υψηλές διοικητικές θέσεις, με σημαντικότερη τη θέση του γενικού γραμματέως του «Μινιστερίου της Θρησκείας». Οι αδελφοί Θησείς, από τον Στρόβολο, που στρατεύθηκαν από τους πρώτους μήνες της επανάστασης, επικεφαλής και χρηματοδότες ομάδων Κυπρίων: Ο Νικόλαος (έμπορος στη Μασσαλία, συνεργάτης του Δημήτριου Ύψηλάντη με στενότερες σχέσεις με Γάλλους φιλέλληνες, ηγέτης της αποτυχημένης εξέγερσης του 1833 στην Κύπρο), ο αρχιμανδρίτης Θεόφιλος, που το καλοκαίρι του 1825 ονομάστηκε αντιστράτηγος και ο Κυπριανός. Ο Θεοχάρης Χατζηηλία, γιος θανατωθέντος πρόκριτου της Λαπήθου τον Ιούλιο 1821, πατέρας του γνωστού στρατιωτικού Λεωνίδα Λαπαθιώτη (υπουργού στρατιωτικών μετά το Κίνημα στο Γουδί, το 1909) και παππούς του ποιητή Ναπολέοντα Λαπαθιώτη. Ο επίσκοπος Δημητσάνης Φιλόθεος Χατζής, μέλος της Φιλικής Εταιρείας, που πέθανε κρατούμενος των Τούρκων στην Τριπολιτσά, τον Σεπτέμβριο του 1821. Ο Αγαθάγγελος Μυριανθούσης, από το Μηλικούρι, πρώην Μητροπολίτης Αγκύρας, που κατήλθε στα 1826 στην Ελλάδα υπηρετώντας ως επίσκοπος Θηβών, τοποτηρητής Παλαιών Πατρών και από το 1833 Μητροπολίτης Λοκρίδος. Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος και Ζαγοράς Αθανάσιος Κασσαβέτης. Ο Μητροπολίτης Νικομηδείας

Αθανάσιος Καρύδης, που μαρτύρησε μαζί με τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε', στην Κωνσταντινούπολη, στις 10 Απριλίου 1821. Ο Μιχάλης Κυπραίος, σύντροφος του Μακρυγιάννη, «καλός και γενναίος πατριώτης», κατά τον Ρουμελιώτη οπλαρχηγό, που όπως περιγράφει, χάθηκε «τότε που ριχτήκαμε στο γιουρούσι», στη μάχη των Μύλων του Άργους. Ο Δημήτριος Φραγκούδης, επαναστάτης, διοικητικός υπάλληλος, πρόξενος στη Ζάκυνθο στη δεκαετία του 1840.

Πρόσφατα, τον Ιούλιο του 2008, εκδόθηκε με εισαγωγή και επιμέλεια του Γιώργου Χατζηκωστή, το τρίτομο έργο «Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη», με εκδότη την Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου. Πρόκειται για ένα έργο που ανέμενε η κυπριολογία για πολλά χρόνια, καθώς είναι από αυτά που θα στηρίξουν δεκάδες άρθρα, επιστημονικές μελέτες και διδακτορικές διατριβές. Ειδικότερα, ο τρίτος τόμος μάς κομίζει ένα πλούτο πληροφοριών για την κυπριακή συμμετοχή στην επανάσταση του 1821. Ο Ροδίων Π. Γεωργιάδης (1917-1944), εθελοντής του ελληνοϊταλικού πολέμου και ήρωας της Εθνικής Αντίστασης, θύμα της ναζιστικής φρικαλεότητας των στρατοπέδων συγκέντρωσης, αφού πήρε το πτυχίο του από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, πραγματοποίησε μια μεγάλη έρευνα από τον Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο του 1940 στα «Γενικά Αρχεία του Κράτους», στην ελληνική πρωτεύουσα. Μαζί του είχε, ως συνεργάτες, τον φοιτητή της φιλοσοφικής Πάνο Δ. Λεβέντη και τον αδελφό του, Μιλτιάδη Γεωργιάδη. Στο πλαίσιο της θεμελιώδους αυτής ερευνητικής εργασίας, μελετήθηκαν χιλιάδες φάκελοι από τα Υπουργεία Αστυνομίας, Εσωτερικών, Ναυτικών και Πολέμου και του Εκτελεστικού Σώματος. Παρά την τραγική τύχη του Ροδίωνα και της οικογένειάς του, παραδόθηκαν από τη μητέρα του και, ευτυχώς, διασώθηκαν στα υπόγεια της Αρχιεπισκοπής 414 έγγραφα που είχαν αντιγραφεί από την τριμελή ερευνητική ομάδα και αναφέρονται στην κυπριακή συμμετοχή στο 1821. Πρόκειται για μια μεγάλη μεταθανάτια κληρονομιά προς την κυπριακή ιστορία ενός πρόωρα χαμένου προικισμένου φιλόλογου και ερευνητή: Στα έγγραφα περιέχονται πληροφορίες για εκατοντάδες Κύπριους αγωνιστές του 1821, καθώς αντιγράφηκαν μεθοδικά όλα τα έγγραφα με αναφορά στις λέξεις Κύπριος, Κυπριώτης, Κυπραίος, Κυπρία, κυπριώτικα κ.ο.κ.. Αν και η έκδοσή τους δεν έγινε ποτέ από τον Ροδίωνα Γεωργιάδη, με την πρόσφατη κυκλοφορία του «Αρχείου» έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας τα έγγραφα, σχεδόν εβδομήντα χρόνια από την αντιγραφή τους, και οι γνώσεις μας για το κεφάλαιο «Κύπρος και 1821» εμπλουτίζονται και συμπληρώνονται θεαματικά, αποτελώντας ένα πολύτιμο corpus πηγών για την ποικιλόμορφη κυπριακή συμμετοχή στον αγώνα της παλιγγενεσίας του 1821.

Ο Ροδίων Γεωργιάδης, στο εισαγωγικό του σημείωμα (1940), περιγράφει ως εξής την ανάγκη και τα κύρια πορίσματα της έρευνάς του: «Εκείνος που διαβάσει την ιστορία της Κύπρου είτε από δικά μας είτε από ξένα συγγράμματα, σταματά με απορία στην περίοδο της Ελληνικής Επανάστασεως και διερωτάται αν οι Κύπριοι πραγματικά, μετά τη σφαγή των Επισκόπων και προκρίτων στις 9 Ιουλίου 1821, υπετάχθησαν στο μοιραίο και έβλεπαν τα γεγονότα να εκτυλίσσονται μπροστά στα μάτια τους με απάθεια ή απλή συγκίνηση. Γιατί όλοι εκείνοι που ασχολήθηκαν με την ιστορία της Κύπρου περιορίζονται συνήθως στην εξιστόρηση των γεγονότων της 9^{ης} Ιουλίου χωρίς να αναφέρουν καμιά πληροφορία για τα 10 χρόνια που ακολούθησαν. (...) Στους φακέλλους του Υπουργείου Πολέμου βρήκαμε τις περισσότερες πληροφορίες για Κυπριώτες αγωνιστές. Στα έγγραφα που αντεγράψαμε αναφέρονται πάνω από 600 Κυπριώτες αγωνιστές κατανεμημένοι στα σώματα διαφόρων οπλαρχηγών από τον Μακρυγιάννη ως τον Γρίβα και με διαφόρους βαθμούς από του αντιστρατήγου ως τον δεκανέα του Α' τακτικού συντάγματος»¹.

Ύστερα από την αιματηρή επίτευξη της ελληνικής ανεξαρτησίας, η παρουσία Κυπρίων εθελοντών στις επαναστατικές κινητοποιήσεις των αλύτρωτων Ελλήνων και στις κατά καιρούς πολεμικές περιπέτειες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους υπήρξε αδιάλειπτη. Η αποστολή εθελοντών αποτελούσε μια έμπρακτη απόδειξη της κυπριακής αλληλεγγύης προς τη «μητέρα πατρίδα και τους υπόδουλους αδελφούς», εκφράζοντας,

¹ Για την κυπριακή συμμετοχή και τον αντίκτυπο στην Κύπρο της επανάστασης του 1821 βλ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, Αθήνα 1971, Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη οθωμανική πηγή», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τόμ. Γ, *Νεότερο Τμήμα*, Λευκωσία 2001, σσ. 329-365, Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης – Stefan Andreev, *Τραγωδία 1821 συνέχεια. Οθωμανική πηγή για την Κύπρο 1822-1832*, Λευκωσία 1996, Θουκυδίδης Π. Ιωάννου, «Χορηγούμεν το αργυρούν αριστείον του υπέρ ανεξαρτησίας της πατρίδος πολέμου εις τα τεσσαράκοντα επτά άτομα...», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τόμ. XXIII (1997), σσ. 273-301, Γεώργιος Ι. Κηρύδης, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Αλεξάνδρεια 1888, Κωστής Κοκκανόφτας, *Κυκλώτικα Μελετήματα*, τόμ. Α, Λευκωσία 1997, John T. A. Koumoulides, *Cyprus and the War of Greek Independence 1821-1829*, London 1974, Κώστας Π. Κύρρης, «Το “ενθύμιον” του Κωστή Ν. Χ. Παρασκευά (Παρασκευαΐδη)», περ. *Χρονικά της Λαπθού*, τόμ. Ι, ii, (Ιουλ. – Δεκ. 1970), σσ. 134-235, Άγγελος Ν. Παπακώστας, *Η συμβολή της Κύπρου εις την επανάστασιν του Εικοσιένα*, Αθήνα 1955, Πέτρος Παπαπολυβίου, «Κύπριοι εθελοντές στην επανάσταση του 1821», *Χρονικό* (εφημ. Πολίτης), τεύχ. 57 (22-3-2009), Στυλιανός Κ. Περγίδης, «Επανάστατικές κινήσεις στην Κύπρο κατά το 1821 και η Μονή Κύκκου», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Γ, *Νεότερο Τμήμα*, Λευκωσία 2001, σσ. 317-328, Βασίλης Βλ. Σφυρόερας, *Ωδίνες και οδύνι μιας επανάστασης. Το 1821 στην Κύπρο*, Λευκωσία 1993, Λοΐζος Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, Λευκωσία 1953, Γ. Χατζηκωστής (εισ. - επιμ.), *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τόμ. Α-Γ, Λευκωσία 2008.

παράλληλα, τον ενωτικό πόθο των κατοίκων της μεγαλονήσου. Μια συμπαγή ομάδα κυπριακής παρουσίας αποτελούσαν οι φυγάδες των σφαγών του καλοκαιριού του 1821 ή οι αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης, και τα παιδιά τους, αργότερα, που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα και μεταπελευθερωτικά σταδιοδρόμησαν στον στρατό. Άλλοι συμπατριώτες τους αναχώρησαν από το νησί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και κατατάχθηκαν στον στρατό, διαπρέποντας (σημαντικότεροι οι Λευκωσιάτες υποστράτηγος Κωνσταντίνος Χατζηγιάννου, ο προαναφερθείς στρατηγός Λ. Λαπαθιώτης και ο αντισυνταγματάρχης Σάββας Παπαδόπουλος), είτε, οι περισσότεροι, ακολουθώντας σταδιοδρομία χαμηλόβαθμου αξιωματικού. Μεμονωμένες μαρτυρίες καταγράφουν μια μεγάλη ομάδα Κυπρίων που συγκεντρώθηκε στην Αθήνα, την εποχή του Κριμαϊκού πολέμου, για να ενταχθεί στα ανταρτικά σώματα της Ηπειροθεσσαλίας². Παράλληλα, η επιστροφή στην Κύπρο της ύστερης Τουρκοκρατίας των αγωνιστών της επανάστασης του 1821 με τα ελληνικά «πασαπόρτια», τις φουστανέλες και τις ενθουσιώδεις αφηγήσεις, συντηρούσε ένα συνεχές ρεύμα εθελούσιας στρατολόγησης, που διατηρήθηκε και στις επόμενες δεκαετίες, ακόμη και σε ειρηνικές περιόδους. Πολλοί εθελοντές αυτής της κατηγορίας κατέφευγαν στην Ελλάδα για διάφορους λόγους, εντελώς «άδοξους» μερικές φορές, όπως οικογενειακή φιλονικία, ερωτική απογοήτευση ή εμπλοκή σε ένα αματηρό επεισόδιο. Για αυτούς ο στρατός, και οι διάφορες ομάδες ατάκτων σε εποχές πολεμικής έντασης, ήταν η προσφιλέστερη διέξοδος, όταν έφταναν στην Αθήνα.

Για τη συμμετοχή στην κρητική επανάσταση του 1866 - 1869, υπάρχουν λιγοστές βιβλιογραφικές αναφορές. Έχει εξακριβωθεί η συμμετοχή πέντε τουλάχιστον Κυπρίων εθελοντών, εκ των οποίων δύο, σκοτώθηκαν³: Ο Ιωάννης Βαρνάβας, που είχε σπουδάσει στο Παρίσι και ήταν γιος γνωστού Κύπριου ξενοδόχου των Αθηνών, σκοτώθηκε στα 23 του χρόνια στη μάχη του Βαφέ, στις 12 Οκτωβρίου του 1866, και ο Δαμιανός Χατζηαντωνίου, που έχασε τη ζωή του το 1867. Από τους υπόλοιπους εθελοντές του 1866 - 1869, γνωστότερος είναι ο Σώζων Αντωνίου Λοϊζου, γιος αγωνιστή του 1821 (του Αντώνιου Ιακώβου Λοϊζου, που πολέμησε υπό τον Φαβιέρο και τραυματίστηκε στη μάχη της Ακρόπολης των Αθηνών) και πατέρας του επιφανούς πολιτευτή Χριστόδουλου Σώζου, εθελοντή, κι αυτού, του ελληνικού στρατού στους Βαλκανικούς πολέμους και πεσόντος στο Μπιζάνι τον Δεκέμβριο 1912.

² Κωνσταντίνος Δ. Χριστοφίδης, *Η νύμφη της Μεσογείου*, Λάρισα 1908, σελ. 41.

³ Επαμεινώνδας Ι. Φραγκούδης, *Λόγος εις το ιερόν και δημοτέλες μνημόσυνον των εν Κρήτη υπέρ πίστεως και πατρίδος πεσόντων εκφωνηθείς υπό Επαμ. Ι. Φραγκούδη τη ΚΖ Νοεμβρίου 1866 εν Βουκουρεστίοις*, Βουκουρέστι 1867, σσ. 8, 24, 26, Νικόλαος Ψύχας, *Επαναστατική εικόν των δυτικών της Κρήτης διαμερισμάτων ή ανασκευή χωρίων τινών της περιγραφούσης τον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων πραγματείας του καθηγητού Μενδέλσωνος Βαρθόλδου*, Αθήνα 1870, σελ. 21, Κωστής Κοκκινόφτας, «Κύπριοι εθελοντές στην κρητική επανάσταση του 1866», *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΞΒ' - ΞΓ' (1998-1999), σσ. 259-267.

Στην επαναστατική αναταραχή της Θεσσαλίας του 1878 ξαναβρίσκουμε Κύπριους εθελοντές, με πιο γνωστό τον Βασίλη Μιχαηλίδη, τον ποιητή του έπους της 9^{ης} Ιουλίου 1821, που πολέμησε στη Μακρυνίτσα του Πηλίου, επιστρέφοντας από την αποτυχημένη προσπάθειά του να σπουδάσει ζωγραφική στην Ιταλία. Και για τη στρατιωτική υπηρεσία του Μιχαηλίδη δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες. Δεν αποκλείεται πιο κοντά στην πραγματικότητα να είναι μια πληροφορία από το αρχείο του Αμίλιου Χουρμούζιου, που δημοσίευσε ο Μιχάλης Πιερός, ότι ο ποιητής «έκαμεν 2 - 3 έτη ως στρατιώτης»⁴. Την ίδια εποχή, από μεταγενέστερες μαρτυρίες των κυπριακών εφημερίδων, γνωρίζουμε ότι αναχώρησαν ομάδες εθελοντών και από την Κύπρο, ενώ στη βιβλιογραφία για τις επαναστάσεις του 1878 εντοπίζονται δύο Κύπριοι τραυματίες. Ένας στη μάχη της Ματαράγκας, και ένας, εικοσάχρονος, στη Μακρυνίτσα⁵.

Από το 1878, όταν ο Σουλτάνος παραχώρησε αφνιδιαστικά την Κύπρο στη Μεγάλη Βρετανία, η εκδήλωση της κυπριακής εθελοντικής συμπαράστασης προς την ελλαδική Μητρόπολη γινόταν πλέον ευκολότερα, όχι όμως απρόσκοπτα. Η πρώτη ευκαιρία για την αποστολή εθελοντών στα χρόνια της Αγγλοκρατίας δόθηκε με την ελληνική επιστράτευση του 1880, για το ζήτημα της εφαρμογής των συμφωνηθέντων στη διάσκεψη του Βερολίνου. Στην Κύπρο κατέφθασαν τον Σεπτέμβριο του 1880 δύο Έλληνες αξιωματικοί για την αγορά ημίονων για τον ελληνικό στρατό. Η άφιξη των αξιωματικών προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό και σε πολλές περιοχές του νησιού συστάθηκαν επιτροπές για τη συλλογή εράνων. Από τους κυπριακούς εράνους αγοράστηκαν 107 ημίονοι (αξίας περίπου 2000 λιρών) που προσφέρθηκαν ως δώρο στην Ελλάδα. Τους Έλληνες αξιωματικούς ακολούθησαν στην Αθήνα και 150 εθελοντές, ενώ οι υποψήφιοι ήταν κατά πολύ περισσότεροι. Οι Κύπριοι εθελοντές με τις σημαίες τους, που είχαν κεντηθεί από «κυρίες των τριών πόλεων» και έφεραν την επιγραφή «Κύπρος τη μητρί Ελλάδι», παρέλασαν ελευφημούμενοι στους κεντρικούς δρόμους της Αθήνας, τον Δεκέμβριο του 1880⁶.

⁴ Μιχάλης Πιερός, «Χρονολόγιο Βασίλη Μιχαηλίδη», στο Θεατρικό Εργαστήρι Πανεπιστημίου Κύπρου, *Βασίλης Μιχαηλίδης, Η Ρωμοσύνη εν' φυλή συνόττζιαιρη του κόσμου*, Λευκωσία 2001, σσ. 15-16. Βλ. επίσης, Γιάννης Κατσούρης, *Βασίλης Μιχαηλίδης. Η ζωή και το έργο του*, Λευκωσία 1987, τόμ. Α, σσ. 89-90, Γιάννης Λεύκης, *Βασίλης Μιχαηλίδης ο ποιητής της Κύπρου*, Κύπρος 1937, σσ. 20-21.

⁵ Θ. Αρεταίος, «Περί των επιμελεία του Ερυθρού Σταυρού εν τω εν Αθήναις πολιτικώ νοσοκομείω η «Ελπίς» νοσηλευθέντων τραυματιών εκ του πολέμου», *Γαληνός*, 2 (13-1-1879), σελ. 20, Μιλτιάδης Δ. Σεϊζάνης, *Η πολιτική της Ελλάδος και η επανάστασις του 1878 εν Μακεδονία, Ηπείρῳ και Θεσσαλία*, Αθήνα 1878, σελ. 393.

⁶ Εφημ. *Νέον Κίτιον*, 12/25-11-1880, Παρασκευάς Μ. Σαμάρας, «Η αφύπνιση του κυπριακού Ελληνισμού», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, Γ (1976), σσ. 174-175.

Ο ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΣ, 1821-1945

Ανάλογος φιλοπόλεμος πυρετός και έντονο ανευρωπαϊκό κλίμα (στα πρότυπα του μητροπολιτικού «ζητωπολέμου») επικράτησε και στην Κύπρο, από τον Οκτώβριο του 1885, λόγω της κρίσης της Ανατολικής Ρωμυλίας, και της επιστράτευσης του Μαρτίου 1886, που εκτονώθηκε με το «ατύχημα της Κούτρας», τον Μάιο του 1886. Και με αυτή την ευκαιρία αναχώρησαν από την Κύπρο «ολίγοι εθελονταί»⁷, που δεν είναι γνωστό εάν έγιναν δεκτοί για κατάταξη στον στρατό. Οι τοπικές εφημερίδες έδωσαν έμφαση στον πρωταγωνιστικό ρόλο σε μια μάχη στο Ρεβένι της Θεσσαλίας, του Κύπριου συνταγματάρχη Κωνσταντίνου Χατζηιωάννου, αδελφού του τότε Μητροπολίτη Κυρηνείας Χρυσάνθου Ιωαννίδη. Ένας συγγενής του Χατζηιωάννου, ο Λευκωσιάτης νεαρός λοχίας Νέαρχος Φυσεντζίδης, επικεφαλής αργότερα, ως έφεδρος αξιωματικός, των Κυπρίων εθελοντών του 1897 και των Βαλκανικών πολέμων, ανδραγάθησε και τραυματίστηκε στο Γκριτζόβαλι⁸. Μετά την άδοξη λήξη των εχθροπραξιών έγιναν στις πόλεις και σε πολλά χωριά του νησιού μνημόσυνα υπέρ «των εν συνόροις πεσόντων Ελλήνων μαχητών», ενώ από τον Δεκέμβριο του 1885 εκδηλώθηκε παγκύπρια προσπάθεια προώθησης του λαχειοφόρου «Πατριωτικού δανείου», υπό τη μορφή ομολογιών, για την κάλυψη των έκτακτων ελληνικών πολεμικών και οικονομικών αναγκών. 514 δεκάδραχμες μετοχές του «Δανείου» διατέθηκαν στη Λευκωσία, 505 στη Λάρνακα, 100 στην περιοχή Μόρφου, 63 στην Κυθρέα, 51 στην περιοχή Σολέας, 1300 στη Λεμεσό, 104 αγόρασε η Μονή Κύκκου κ.ο.κ.⁹.

⁷ Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα μετά εισαγωγής περιλαμβανούσης περιγραφής της όλης ιστορίας αυτής*, τόμ. Β, Λάρνακα 1911, σελ. 467.

⁸ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/5-6-1886 και 7/19-6-1886.

⁹ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 10/22-5-1886 και 17/29-5-1886.

Η κυπριακή κοινή γνώμη παρακολούθησε με ζωηρό ενδιαφέρον την πορεία του κρητικού ζητήματος και τις κρητικές επαναστάσεις. Στα 1896, εντοπίζεται ένας Κύπριος εθελοντής στην Κρήτη, ο Λεμεσιανός Βίκτωρ Σκυριανίδης, ενώ εκατόν περίπου άλλοι, που είχαν εκδηλώσει την ίδια πρόθεση, εμποδίστηκαν από την τοπική κυβέρνηση. Τον Φεβρουάριο 1897, ανάμεσα στους 112 άνδρες της «Φοιτητικής Φάλαγγας», που αποβιβάστηκαν στον Πλατανιά Χανίων, ήταν και οκτώ Κύπριοι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κάποιοι από αυτούς έστειλαν από την Κρήτη επιστολές με τις εντυπώσεις τους στις κυπριακές εφημερίδες, που δημοσιεύθηκαν ως «πολεμικές ανταποκρίσεις». Τον ίδιο μήνα, εξαιτίας των πληροφοριών για τις σφαγές στα Χανιά και το κύμα φυγής προς την Ελλάδα, ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος και οι Έλληνες βουλευτές εξασφάλισαν έγκριση από τον Αρμοστή Walter Sendall για φιλοξενία 500 Κρητών προσφύγων στην Κύπρο. Η άφιξη των προσφύγων ματαιώθηκε, τελικά, είτε λόγω άρνησης των Κρητικών, είτε λόγω του υψηλού κόστους μεταφοράς. Αντίθετα, πραγματοποιήθηκαν έρανοι υπέρ των Κρητών προσφύγων, τον Μάρτιο 1897, και ενώ είχε αρχίσει να διογκώνεται το ρεύμα των εθελοντών προς την Αθήνα για τον επερχόμενο ελληνοτουρκικό πόλεμο. Σε όλες τις πόλεις, αλλά και σε πολλά χωριά, ανοίχτηκαν κατάλογοι εισφορών και παρά τη δεινή οικονομική θέση του κυπριακού πληθυσμού συγκεντρώθηκε και στάληκε στις Κρητικές επιτροπές ένα σεβαστό χρηματικό ποσό, πολλαπλάσιο των εράνων που είχαν πραγματοποιηθεί υπέρ του κρητικού αγώνα την άνοιξη του 1896¹⁰.

Τον Οκτώβριο του 1896, η δημόσια εμφάνιση της «Εθνικής Εταιρείας» (Ε.Ε.) και η γνωστοποίηση των σκοπών της, απέσπασαν θετικά σχόλια στην Κύπρο. Οι εφημερίδες αναδημοσίευαν τις προκηρύξεις επισημαίνοντας ότι κύρια επιδίωξη της Εταιρείας ήταν «η απολύτρωση των δούλων Ελλήνων», τονίζοντας την υποχρέωση όλων να συνδράμουν στο έργο της. «Αι προκηρύξεις της «Εθνικής Εταιρείας» θεωρούνται ενταύθα ως ευαγγέλια», υπερθεμάτιζε από την Πάφο ο δικηγόρος Χριστόδουλος Σώζος, τον Μάρτιο του 1897, σε επιστολή του προς τον πρόεδρο της οργάνωσης. Στην Ε.Ε. μνηθήκαν 19 Κύπριοι: Οι περισσότεροι (15), είχαν σπουδάσει στην Αθήνα και ανήκαν στη νέα γενιά πολιτικών, που βρίσκονταν σε αντιπαράθεση με τους παλαιούς πολιτευτές, ζητώντας διεκδικητική στάση απέναντι στους Βρετανούς. Οι ίδιοι αυτοτιτλοφορούνταν ως «αδιάλλακτοι». Η πολιτική αυτή ομάδα είχε άτυπο αρχηγό τον Μητροπολίτη Κιτίου Κύριλλο Παπαδόπουλο, ο οποίος διορίστηκε από την

¹⁰ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Η συμμετοχή των Κυπρίων στις τελευταίες κρητικές επαναστάσεις και ο αντίκτυπος των εξελίξεων του Κρητικού ζητήματος στην κυπριακή κοινή γνώμη (1896-1897)», στο Θεοχάρης Δετοράκης και Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος*, Ηράκλειο 2001, σσ. 83-96.

«Ανωτάτη Αρχή» επικεφαλής των κυπριακών τμημάτων της Ε.Ε.. Πέντε μέλη ήταν εν ενεργεία βουλευτές ή είχαν διατελέσει μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, ενώ άλλοι τέσσερεις εκλέγησαν αργότερα στη Βουλή. Τρεις ήταν γνωστοί εκπαιδευτικοί: οι Ανδρέας Θεμιστοκλέους, Σίμος Μενάρδος και Αριστόδημος Πηλαβάκης. Στον οργανωτικό τομέα η μεγαλύτερη κινητικότητα επιδείχθηκε στη Λεμεσό, έδρα του πρώτου και μεγαλύτερου τμήματος της Ε.Ε., με κύριες μορφές δραστηριότητας τη συγκέντρωση χρηματικών εισφορών και την αποστολή εθελοντών¹¹. Ένας από αυτούς, τραυματίστηκε στην πρώτη μάχη του ανταρτικού σώματος της Ε.Ε. (Μυλωνά – Καψαλόπουλου), στο Μπάλντινο, στις 28-29 Μαρτίου 1897.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, που ακολούθησε, ήταν ο πρώτος μεγάλος σταθμός της μαζικής κυπριακής εθελοντικής συμμετοχής στον ελληνικό στρατό. Αναχωρήσεις εθελοντών καταγράφονται από τις αρχές Μαρτίου 1897, με αποκορύφωμα τον απόπλου από τη Λάρνακα, στις 27-3-1897, περισσότερων των 500 ανδρών. Οι εθελοντές παρακολούθησαν εν σώματι τη θεία λειτουργία και κοινωνήσαν των αχράντων μυστηρίων, πριν από την αναχώρηση του ειδικά ναυλωθέντος ατμοπλοίου, μέσα σε πανηγυρικές εκδηλώσεις και ενθουσιώδεις πατριωτικές προσφωνήσεις διαφόρων ρητόρων. Δεν έλειψαν τα συγκινητικά επεισόδια αποχαιρετισμού. Πολλοί νεαροί, ή έγγαμοι εθελοντές, αναχώρησαν για τον Πειραιά κρυφά από τους γονείς ή τις συζύγους τους, είτε παραβλέποντας τις σπαραξικάρδιες ικεσίες των συγγενών τους για να αλλάξουν γνώμη. Τα περιστατικά ήταν απολύτως δικαιολογημένα για μια συντηρητική, κλειστή αγροτική κοινωνία, που πρώτη φορά έβλεπε τέτοια μαζική έξοδο ανδρικού πληθυσμού, και μάλιστα με σκοπό τη συμμετοχή στον πόλεμο.

Από το πλήθος των μικροεπεισοδίων που μαρτυρούν το πάθος των Κυπρίων να αναχωρήσουν για τα πεδία του πολέμου, θα σταθούμε σε ένα περιστατικό όπως το διηγείται εφημερίδα της εποχής, που απεικονίζει τόσο την ατμόσφαιρα που επικρατούσε, όσο και τη συγκίνηση όσων παρακολούθησαν και κατέγραψαν τα γεγονότα της αναχώρησης των εθελοντών:

«Το ατμόπλοιοι άρχεται βραδέως κινούμενον, ότε μικρά λέμβος φέρουσα δύο ανθρώπους αγωνιωδώς κωπηλατούντας εγγίζει αυτώ, ο

¹¹ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Τα κυπριακά τμήματα της «Εθνικής Εταιρείας» (1896-1897). Ίδρυση, μύηση μελών και δράση στην περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897», στα *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Γ, Νεότερο Τμήμα, Λευκωσία 2001, σσ. 417-433.

έτερος δε τούτων ασθμαίνων ανέρχεται. Εξελθόντες εις την ξηράν επληροφορήθημεν υπό πάντων ότι ο κατά την νυστάτην ώραν επιβάς του ατμοπλοίου ην εθελοντής αναχωρήσας την πρωίαν της ημέρας εκείνης εκ Μυριανθούσης, επαρχίας ορεινής της Κύπρου, δεκάδας μιλίων απεχούσης της Λάρνακος. Υπό αδόλου φιλοπατρίας εμφορούμενος ο καλός ούτος πατριώτης εξεκίνησε της ηούς υποφωσκούσης, τεμάχιον άρτου μόνον λαβών μεθ' εαυτού. Περί μεσημβρίαν πεζοπορών εσπευσμένως αφίκετο εις Λευκωσίαν, εκείθεν δε άνευ αναπαύλης εξηκολούθησε κατερχόμενος εις Λάρνακα και ανυπομονών μη δεν προφθάση το ατμόπλοιο. Αφικόμενος κατά την ώραν της απάρσεως καταλασπώμενος, ασθμαίνων, και φέρων άθικτον έτι τον άρτον εν τω κόλπω του, ζητεί ανυπομόνως λέμβον ίνα μεταβή, αλλά δυστυχώς όλοι ήσαν πέριξ του αίροντος την άγκυραν ατμοπλοίου εν τη ώρα του αποχαιρετισμού. Ευρίσκει τέλος μικράν τινά λέμβον με ένα κωπηλάτην, πηδά εντός αυτής και ο ίδιος δε, καίτοι εξηντλημένος, ερρωμένως κωπηλατών, αφικνείται παρά την πλευράν του ατμοπλοίου, καθ' ην ώραν ο τροχός αυτού έπληττε την θάλασσαν αφρίζουσαν. Ανέρχεται ενθουσιωδώς θεωρών εαυτόν ευτυχέστατον διά την πραγματοποίησιν του πόθου του, του χρυσού αυτού ονείρου, του να προτάξη τα στήθη του, χύνων το αίμα του υπέρ της Ελλάδος.» (Σύμφωνα με τον Κλεόβουλο Μυριανθόπουλο, που αφηγείται και αυτός το περιστατικό, ο εθελοντής λεγόταν Παναγής Δράκος και καταγόταν από τον Καλοπαναγιώτη.)

Από την άλλη, καταγράφονται τα αισθήματα «αθυμίας και απογοητεύσεως», που κατέλαβαν όσους άτυχους υποψήφιους εθελοντές απορρίφθηκαν από τις ειδικές Επιτροπές, είτε λόγω μικρής ηλικίας, είτε ως υπεράριθμοι. Στους Κύπριους εθελοντές - βρακοφόρους στην πλειοψηφία τους, επιφυλάχθηκε θερμή υποδοχή στην Αθήνα: Απόντων των Κρητών, το «κυπριακό σώμα» - η πιο συμπαγής και πολυπληθής ομάδα υπόδουλων Ελλήνων που κατέφθασε στην πρωτεύουσα στις παραιμονές του πολέμου - συγκέντρωσε τα φώτα της δημοσιότητας και τα επαινετικά σχόλια του αθηναϊκού τύπου.

Οι Κύπριοι εθελοντές του 1897 υπολογίζονται γύρω στους 1000, ένας αρκετά υψηλός αριθμός αν συνυπολογισθούν το σύντομο διάστημα του πολέμου, η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να δεχθεί μεγάλο αριθμό εθελοντών, η έλλειψη μέσων για την αποστολή τους και το διάταγμα ουδετερότητας της βρετανικής κυβέρνησης, που

απαγόρευε αυστηρά την κυπριακή συμμετοχή στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Στις απώλειες, καταγράφηκαν 17 τραυματίες και 4 νεκροί: δύο έπεσαν σε μάχη και δύο απεβίωσαν από ασθένεια. Οι εθελοντές ήταν αγρότες, στη συντριπτική πλειοψηφία τους. Ως προς την καταγωγή υπερεπέρουσαν οι καταγόμενοι από την επαρχία Λευκωσίας, ενώ σημαντική ήταν η παρουσία των εθελοντών από τις επαρχίες Λάρνακας και Αμμοχώστου, εκτός της ευάριθμης συμβολής της Λεμεσού. Αξιοπρόσεκτη (εντυπωσιακή στην Αθήνα) ήταν η πολυπρόσωπη συμμετοχή ομάδας μοναχών και δοκίμων της Μονής Κύκκου (ο αριθμός τους ποικίλλει, στις διάφορες πηγές, από 7 έως 12), αλλά και δεκαπέντε μαθητών του νεοσύστατου Γυμνασίου Λευκωσίας, που εγκατέλειψαν το σχολείο, ερήμην των γονέων τους, με τις ευχές των καθηγητών τους. Άλλοι δεκαπέντε εθελοντές ήταν φοιτητές (9 στην Αθήνα και 6 στη Γαλλία) που διέκοψαν τις σπουδές τους για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην «αγωνιζόμενη μητέρα». Μαζί με τους Κυπρίους στρατεύθηκαν και 12 Αρμένιοι, πρόσφυγες στο νησί, θύματα των τουρκικών διωγμών. Για την ηλικία των εθελοντών βρέθηκαν στοιχεία για 615 άνδρες. Οι περισσότεροι (ποσοστό 71,2%) ήταν ηλικίας 20-24 ετών. Τέλος, από το κυπριακό σώμα του 1897, σε αντίθεση με τους μεταγενέστερους Βαλκανικούς πολέμους, απουσιάζουν οι «επώνυμοι» εθελοντές: Η μόνη πολιτική προσωπικότητα ανάμεσά τους, ήταν ο Νικόλαος Καταλάνος, ο μανιάτης εκπαιδευτικός και δημοσιογράφος της Λευκωσίας.

Το σύνολο των Κυπρίων εθελοντών, «ανθρώπων οίτινες πρώτην φοράν εις τον βίον των κρατούσιν όπλον», στάληκε στο πολεμικό μέτωπο ύστερα από στρατιωτική εκγύμναση λίγων ημερών. Δύο μεγάλες ομάδες βρέθηκαν στη Λάρισα στις ώρες του μεγάλου πανικού, στις 11-12 Απριλίου, ενώ «λόχοι Κυπρίων» πήραν μέρος στις μάχες του Βελεστίνου, των Φαρσάλων και του Δομοκού. Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών οι εθελοντές παρέμειναν στρατοπεδευμένοι, μέχρι την απόλυσή τους, στις αρχές Οκτωβρίου, σε διάφορες περιοχές της Φθιώτιδας. Οι περισσότεροι Κύπριοι εθελοντές υπηρέτησαν στο μόνο νικηφόρο τμήμα του ελληνικού στρατού, στην ταξιαρχία του δημοφιλούς συνταγματάρχη Κωνσταντίνου Σμολένσκη, γεγονός που τους επέτρεψε να επιστρέψουν στην πατρίδα τους με υψηλό ηθικό, παρά την ταπεινωτική εθνική ήττα. Σύμφωνα με τις εγκωμιαστικές περιγραφές των ελλαδικών εφημερίδων οι Κύπριοι υποχώρησαν τελευταίοι στη μάχη του Βελεστίνου, προσπαθώντας να μεταφέρουν ή να σώσουν νεκρούς και τραυματίες, αλλά και τις εικόνες των ναών από τους οποίους περνούσαν.

Γράφει ο Γερ. Βώκος, πολεμικός ανταποκριτής της αθηναϊκής «Ακροπόλεως»: «Είδον μάλιστα Κυπρίους εθελοντάς να πε-

ρισυλλέγουν τα παρ' άλλων στρατιωτών απορριπτόμενα βάρη του οπλισμού των και να φέρουν, μαζί με το ιδιόν των και δεύτερον όπλον, το οποίον είχαν περισώσει απορριφθέν παρ' άλλων». Τα επεισόδια αυτά είναι αρκετά εύγλωττα για το πάθος των Κυπρίων αγροτών, παρότι απόλεμων και απομακρυσμένων από τον κύριο εθνικό κορμό¹². Εξάλλου, η εκκλησιαστική και πολιτική ηγεσία είχε επίγνωση του συμβολικού χαρακτήρα της κυπριακής συμμετοχής στον ελληνικό στρατό. Αποτελούσε «υποχρέωση», αλλά και απόδειξη των πόθων τους: «Παρακαλούμεν παραλάβητε, κατατάξητε, όπως μη η Κύπρος μείνη αμέτοχος εις θυσίαν αίματος», έγραφε ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, σχετικά με την αποστολή των εθελοντών της 27^{ης} Μαρτίου 1897.

Στις αρχές του εικοστού αιώνα, το ενδιαφέρον του Ελληνισμού και η κύρια μέριμνα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής επικεντρώθηκαν στον αδυσώπητο αγώνα για επικράτηση στη Μακεδονία. Αντίθετα, στην Κύπρο η κοινή γνώμη ήταν απορροφημένη στη δίνη του δεκαετούς διχαστικού «Αρχιεπισκοπικού ζητήματος» (1900-1910), που είχε χωρίσει τους Έλληνες του νησιού σε «κιτσιακούς» και «κυρηναϊκούς», υποστηρικτές αντίστοιχα των συνονόματων μητροπολιτών Κιτίου και Κυρηνείας, Κυρίλλου Παπαδόπουλου και Κυρίλλου Βασιλείου. Η εσωτερική εκκλησιαστική – κομματική διαμάχη ήταν ο κύριος λόγος της μικρής συμμετοχής Κυπρίων στον Μακεδονικό Αγώνα, σε συνάρτηση με τις ιδιοτυπίες της στρατολόγησης και της στελέχωσης των ανταρτικών ελληνικών ομάδων.

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ευρήματα της ιστορικής έρευνας, στον Μακεδονικό Αγώνα πήραν μέρος και οκτώ Κύπριοι Μακεδονομάχοι, ενώ για άλλους τρεις δεν έχουν βρεθεί επαρκείς μαρτυρίες. Γνωστότερος όλων είναι ο Γεώργιος Αργυρίου Κυπραίος από την Πέγεια της Πάφου, μόλις 17 χρόνων κατά την κατάταξή του (1906), που διακρίθηκε στην περιοχή Μοναστηρίου - Μοριχόβου, ως ομαδάρχη στα σώματα των Εμμανουήλ Κατσιόγαρη, Παναγιώτη Γερογιάννη και Γεωργίου Βολάνη. Το κίνητρο για την απόφασή του να ενταχθεί στα σώματα των Μακεδονομάχων, σύμφωνα με τον ίδιο, υπήρξε ο θάνατος του Παύλου Μελά, «που συγκλόνησε όλους τους Πανέλληνες και τους έκανε να αναρωτηθούν τι συμβαίνει

¹² Για τους Κύπριους εθελοντές του 1897 βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Φαινόμ. σημείον ατυχούς πολέμου: Η συμμετοχή της Κύπρου στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Λευκωσία 2001, και τις αφηγήσεις των ιδίων, Κλεόβουλος Ι. Μυριανθόπουλος, *Κυπριακαί Σελίδες*, Λεμεσός 1949, σσ. 26-35, Σάββας Τσερεκζής (επιμ. – σημειώσεις Φοίβος Σταυρίδης), *Το Ημερολόγιον του βίου μου. Αρχόμενον από τον 1886*, Λευκωσία 2007². Ο Τσερεκζής κατατάχθηκε εθελοντικά στον ελληνικό στρατό και στους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913.

στη Μακεδονία». Ο Αργυρίου πήρε μέρος και στο κίνημα στο Γουδί, επικεφαλής των ιδιωτών Μακεδονομάχων, στους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Εγκαταστάθηκε στο Κιλκίς, όπου έζησε μέχρι τον θάνατό του, τον Αύγουστο του 1977. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του (ήταν ένας από τους τελευταίους επιζώντες Μακεδονομάχους) έγινε γνωστός στο πανελλήνιο, χάρη στις τηλεοπτικές του συνεντεύξεις στον Φρέντυ Γερμανό.

Από τους υπόλοιπους Κύπριους Μακεδονομάχους, αναφέρουμε τον Κώστα Λοΐζου Βραχίμη, από την Αμμόχωστο, που πολέμησε στη Μακεδονία τον χειμώνα του 1904-1905 και ανήκε στα πρώτα ελληνικά σώματα, τα οποία έδρασαν κατά την περίοδο του θανάτου του Παύλου Μελά, τον Ευάγγελο Περισιτιάνη, αδελφό του λόγιου, ιστοριοδίφη και ερασιτέχνη αρχαιολόγου Ιερώνυμου Περισιτιάνη και τους αδελφούς Βασίλη και Αντώνη Κωνσταντινίδη, από την Ασγάτα Λεμεσού, με δράση στην περιοχή της Νάουσας, στην Ημαθία. Όλοι τους επέστρεψαν στη Μακεδονία ως εθελοντές στον ελληνικό στρατό, στους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913.

Εκτός από τη συμμετοχή Μακεδονομάχων, στα χρόνια 1904-1908 πραγματοποιήθηκαν παγκύπριοι έρανοι για την ενίσχυση του εθνικού στόλου και για συμπαράσταση προς τους πρόσφυγες της Ανατολικής Ρωμυλίας: Για τον πρώτο σκοπό, η πολύμηνη παρουσία στο νησί (1904-1906) του Ρουμελιώτη «εθνικού ποιητή» Σπύρου Μαρσούκα βοήθησε στη συγκέντρωση του εντυπωσιακού ποσού των 4.000 λιρών. Για τη Μακεδονία πραγματοποιήθηκαν επίσης αρκετές διαλέξεις (ξεχωρίζει η επίσκεψη στην Κύπρο το 1907-1908 του Ρώσου φιλέλληνα Ιωάννη Πετρώφ, εκδότη του γνωστού «Άτλαντος της Μακεδονίας»), ενώ γράφτηκαν εκατοντάδες άρθρα στον κυπριακό τύπο και ανάλογα ενθουσιώδη πατριωτικά ποιήματα (ανάμεσά τους και των Βασίλη Μιχαηλίδη και Μενέλαου Φραγκούδη)¹³.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι γέννησαν πλήθος ελπίδων στους Κυπρίους για την ευόδωση τους πολιτικού τους αγώνα. Οι αλληπάλληλες ελληνικές νίκες και η απελευθέρωση των νησιών του Αιγαίου και μεγάλων περιοχών της Ηπείρου και της Μακεδονίας εκπλήρωναν τα μεγαλοϊδεατικά οράματα και ενίσχυαν ευοίωνα την κυπριακή ενωτική αξίωση. Η ελληνική εδαφική επέκταση και η αναβαθμισμένη επιβεβαίωση της ελληνοβρετανικής προσέγγισης, με ορατό, πλέον, το ενδεχόμενο της επικείμενης

¹³ Για τον αντίκτυπο του Μακεδονικού αγώνα στην Κύπρο και τους Κύπριους Μακεδονομάχους βλ. Γεώργιος Αργυρίου, *Από τον Μακεδονικόν Αγώνα 1903-1909*, Κιλκίς 1970, Πέτρος Παπαπολυβίου, *Σπινθήρ γλυκυτάτων ελπίδων. Ο απόηχος του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908) στην Κύπρο*, Λευκωσία 1996, Κωστής Κοκκινόφτας, «Ο κυπριακός τύπος για τους Κύπριους Μακεδονομάχους», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, Ε΄ (2001), σσ. 361-378.

ευρωπαϊκής σύγκρουσης, οδήγησαν στις συζητήσεις για πιθανή παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα (Λονδίνο, Δεκέμβριος 1912) σε αντάλλαγμα λιμενικών διευκολύνσεων στον αγγλικό στόλο στο Αργοστόλι. Η βεβιασμένη διαρροή από την Αθήνα της κατ' αρχήν συμφωνίας διαμόρφωσε την πεποίθηση στην κυπριακή κοινή γνώμη ότι η ένωση με την Ελλάδα ήταν «προσεχής και βεβαία», σε μια ευτυχή χρονική συγκυρία: Την ειρηνική λήξη του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος (1910) είχε ακολουθήσει η «Πολιτική κρίσις» του 1912, με την αναζωπύρωση του πολιτικού αγώνα, την οργάνωση μεγάλων ενωτικών συλλαλητηρίων και την ομαδική παραίτηση των βουλευτών, ύστερα από σύγκρουση με τον Αρμιοστή.

Οι Κύπριοι εθελοντές των Βαλκανικών πολέμων υπολογίζονται σε 1500-1800. Από τον Σεπτέμβριο του 1912 άρχισαν οι πρώτες μεμονωμένες αναχωρήσεις εθελοντών για τον Πειραιά, ενώ σε δύο περιπτώσεις ναυλώθηκαν ειδικά ατμόπλοια για τη μεταφορά 500 συνολικά Κυπρίων. Στον μακρύ κατάλογο των εθελοντών (έχουν συγκεντρωθεί μέχρι σήμερα 850 περίπου ονόματα) πλειοψηφούν σαφώς οι αγρότες, με αξιοπρόσεκτη παρουσία των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, των κληρικών (κυρίως μοναχών ή δοκίμων της Μονής Κύκκου, όπως και το 1897) και των δασκάλων. Ως προς την καταγωγή η επαρχία Λεμεσού έστειλε τους περισσότερους εθελοντές. Η μέση ηλικία των εθελοντών του 1912-1913 ήταν τα 18-22 έτη. Το κυπριακό αίμα χύθηκε άφθονο στην Ήπειρο και στη Μακεδονία: 55 Κύπριοι σκοτώθηκαν στους Βαλκανικούς πολέμους. Δέκα έπεσαν πολεμώντας στην πολιορκία του Μπιζανίου, ενώ οι περισσότεροι έχασαν τη ζωή τους στον πολύνεκρο ελληνοβουλγαρικό πόλεμο.

Η μορφή που χαρακτηρίζει τον κυπριακό εθελοντισμό είναι ο Δήμαρχος Λεμεσού (1908-1912), μέλος του Εκτελεστικού Συμβουλίου και βουλευτής (1901-1911), Χριστόδουλος Σώζος, που αναχώρησε για την Αθήνα στις 17 Οκτωβρίου 1912, μαζί με τον Κρητικό Μητροπολίτη Κιτίου Μελέτιο Μεταξάκη, τον βουλευτή Λάρνακας - Αμμοχώστου Ευάγγελο Χατζηγιωάννου, βετεράνο εθελοντή της Κρητικής επανάστασης του 1897 και μια ομάδα γιατρών και νοσοκόμων. Οι δύο σαραντάχρονοι Κύπριοι πολιτευτές πέτυχαν την κατάταξή τους στον στρατό εκλιπαρώντας τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, που δεν αντιλαμβανόταν την ανάγκη συμμετοχής τους σε μάχιμο τμήμα. Με ειδικό φύλλο πορείας έφθασαν στη Θεσσαλονίκη, την 1^η Νοεμβρίου. Δύο εβδομάδες αργότερα, στάλθηκαν στην Ήπειρο, όπου στις 6 Δεκεμβρίου του 1912, στην πρώτη τους μάχη στο Μπιζάνι, στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία, ο Σώζος σκοτώθηκε και ο Χατζηγιωάννου τραυματίστηκε σοβαρά. Ο θάνατος του Σώζου, που ονομάστηκε από τους πιο βιαστικούς «κυπριακή Ιφιγένεια», προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στο νησί και στην Αθήνα. Μια άμεση συνέπεια του θανάτου του ήταν η πανηγυρική αχρήστευση του «διατάγματος ουδετερότητας» της τοπικής κυβέρνησης, που απαγόρευε ρητά στους Κυπρίους την κατάταξη στους στρατούς των εμπόλεμων κρατών της Βαλκανικής. Η σημαία του Αρμιοστίου που κυμάτισε μεσίστια τιμώντας τον θάνατο του Σώζου, κραυγαλέου παραβάτη του νόμου της «ουδετερότητας», επιβράβευσε πικρά τους κυπριακούς ενωτικούς πόθους. Ο ίδιος είχε δικαιολογήσει ως εξής τη μετάβασή του στον πόλεμο, γράφοντας στη γυναίκα του:

«Ημείς έχομεν καθήκοντα τα οποία ουδεμία δύναμις, ουδέν φίλτρον πρέπει να τα εμποδίζη από τον να ενασκώνται. Αν είμεθα ηγέται των υποδούλων λαών, οφείλομεν διά του παραδείγματός μας και της θυσίας μας να τους παιδαγωγώμεν, όπως και εκείνοι γίνωσιν άνθρωποι συναισθανόμενοι τα καθήκοντά των».

Ανάμεσα στους εθελοντές του 1912-1913, δίπλα στη μάζα των ανώνυμων αγροτών και εργατών, συναριθμούνται ο αρχιμανδρίτης Μακάριος Μυριανθεύς, κατόπιν Μητροπολίτης Κυρηναίας και Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Μακάριος Β΄, οι Λεμεσιανοί βουλευτές Ευγένιος Ζήνων, Ιωάννης Κυριακίδης και Νικόλαος Κλ. Λανίτης, οι τότε νεαροί φιλόλογοι και αργότερα διαπρεπείς ερευνητές Γιάγκος Τορναρίτης και Χρήστος Παντελίδης, ο γυμνασιάρχης της Λεμεσού Αργυρός Δρουσιώτης, ο υπαξιωματικός του ιππικού και μετέπειτα στρατηγός Ιωάννης Τσαγγαρίδης, οι λόγιοι Αριστείδης Ζήνων, Γεώργιος Ζήνων, Ευέλθων Πιτσιλλίδης, Χριστόδουλος Χουρμούζιος, ο ποιητής Γλαύκος Αλιθέρης (τότε 16χρονος μαθητής). Οι Κύπριοι

εθελοντές ήταν και πάλι ταπεινοί δευτεραγωνιστές στις πολεμικές επιχειρήσεις, όμως έκαναν έντονη την παρουσία τους στην Αθήνα και στις Νέες Χώρες, όπου πολλοί ανέλαβαν διοικητικά καθήκοντα, εντυπωσιάζοντας την ελληνική πολιτική ηγεσία με το υψηλό επίπεδο μόρφωσης και πνευματικής καλλιέργειας που τους χαρακτήριζε. Η πολυπληθής κυπριακή συμμετοχή στους πολέμους για την απελευθέρωση των «υποδούλων αδελφών» και ο θάνατος του Σώζου, έδωσε στο ενωτικό κίνημα την αίγλη που του χρειαζόταν απέναντι στην τοπική κυβέρνηση και στην Αθήνα. Όπως σχολίασε ο βουλευτής - τραυματίας στο Μπιζάνι, Ε. Χατζηιωάννου, «είχαμεν πολλά και ημείς ειπεί διά την δόξαν των προγόνων. Ήτο καιρός με τας ιδικάς μας θυσίας να αρχίσωμεν να πελεκώμεν τας πέτρας του βάθρου και της ιδικής μας δόξης».

Την ίδια εποχή εκδηλώθηκε, ξανά, αμέριστη η κυπριακή συμπαράσταση προς την Ελλάδα, με τη μορφή εράνων υπέρ των «εθνικών αναγκών». Το ποσό που στάληκε από την Κύπρο στην Αθήνα έφτανε τις 16.000 λίρες (400.000 δραχμές), περίπου το 5% της οικονομικής βοήθειας που δέχθηκε η ελληνική κυβέρνηση, ένα τεράστιο ποσό για τις οικονομικές δυνατότητες των νησιωτών. Οι Κύπριοι χωρικοί προσέφεραν στους εράνους εργόχειρα, χρυσαφικά, γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Βρέθηκαν στοιχεία ότι έγιναν έρανοι στο 63% των κυπριακών χωριών με πληθυσμό πάνω από 100 κατοίκους. Το ποσοστό αυτό έφθανε το 78% στις επαρχίες Λεμεσού και Λάρνακας και το 84% στη φτωχότερη και πιο απομακρυσμένη επαρχία της Πάφου. Οι αριθμοί αυτοί αποδεικνύουν αδιάψευστα και το παγκύπριο εύρος του ενωτικού κινήματος¹⁴.

Λίγους μόνον μήνες μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, στα τέλη του 1913, δέκα τουλάχιστον Κύπριοι εθελοντές επέστρεψαν στην Αθήνα, μετά τη δημοσίευση στον τύπο έκκλησης της Πανεπειρωτικής επιτροπής, η οποία ζητούσε την πανελλήνια συμπαράσταση στον Ηπειρωτικό αγώνα, και κατατάχθηκαν στα εθελοντικά σώματα, που συνέδραμαν τον στρατό της Αυτόνομης Βορείου Ηπείρου. Η

¹⁴ Για την κυπριακή συμμετοχή στους Βαλκανικούς πολέμους βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι: Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997, του ίδιου, «Από την ιστορία των κυπριακών «εθνικών εράνων». Τα διαβιβαστικά έγγραφα των κυπριακών εισφορών του 1912-1913 προς την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXIV (1998), σσ. 255-319, του ίδιου (εισαγωγή - επιμ.), *Υπόδουλοι ελευθερωταί αδελφών αλυστράτων. Επιστολές, Πολεμικά Ημερολόγια και Ανταποκρίσεις Κυπρίων εθελοντών από την Ήπειρο και τη Μακεδονία του 1912-1913*, Λευκωσία 1999. Επίσης, Εμμανουήλ Μ. Εμμανουήλ (πρόλογος Στέφανος Ιωαννίδης, εισαγωγή - επιμ. Πέτρος Παπαπολυβίου), *Ημερολόγιον ή Πολεμικά Σελίδες. Το ημερολόγιο ενός Κύπριου εθελοντή τον ελληνοβουλγαρικού πολέμου του 1913*, Θεσσαλονίκη 1996, Γ. Χατζηκωστής (εισαγωγή - παρουσίαση), *Γράμματα από το Βαλκανικό Μέτωπο. Τριανταένα γράμματα του Σωτηράκη Μαρκίδη από τα πεδία των Βαλκανικών πολέμων 1912-1913*, Λευκωσία 1982, Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Corpus κυπριακών διαλεκτικών ποιητικών κειμένων. Τόμ. Β, Πολεμικά τραγούδια (1893-1970)*, Λευκωσία 1999.

προσφορά υποψηφίων εθελοντών και αυτή τη φορά υπήρξε μεγαλύτερη. Γνωστότερος εθελοντής της περιόδου ήταν ο γιατρός Ιωάννης Πηγασιού (1886-1939), από τον Καραβά της επαρχίας Κερύνειας, εθελοντής και στους Βαλκανικούς πολέμους, που προσέφερε ιατρικές υπηρεσίες στη Γράψα και στο Δέλβινο, αλλά αργότερα και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στα χειρουργεία του Ερυθρού Σταυρού που στάλθηκαν στη Νότια Σερβία (1914-1915). Στις δύο τελευταίες αποστολές του συνεργάστηκε στενά με την «μάννα του στρατιώτη», Άννα Μελά - Παπαδοπούλου. Έξι επιστολές – πολεμικές ανταποκρίσεις του Πηγασιού από τη Βόρεια Ήπειρο δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδα της Λευκωσίας, το καλοκαίρι του 1914¹⁵.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επέφερε σημαντικές αλλαγές, αφού η πολεμική αντιπαράθεση της Τουρκίας με τη Μεγάλη Βρετανία είχε ως αποτέλεσμα την προσάρτηση της Κύπρου στο αγγλικό στέμμα (Νοέμβριος 1914). Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε και την προσφορά της νήσου στην Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1915, με αντάλλαγμα την έξοδο της χώρας στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, που απορρίφθηκε από τον τότε πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη, με το επιχείρημα - πρόσχημα της ουδετερότητας.

Από τους πρώτους μήνες του πολέμου, οι Έλληνες της Κύπρου είχαν ζητήσει, με διάφορα υπομνήματα¹⁶, την οργάνωση κυπριακού εκστρατευτικού σώματος, με πυρήνα και στελέχη τους εμπειροπόλεμους εθελοντές στρατιώτες των Βαλκανικών πολέμων. Η τοπική κυβέρνηση αδιαφόρησε, για πολιτικούς λόγους, στις προτάσεις αυτές, με συνέπεια, στα πρώτα χρόνια του πολέμου να καταταγούν εθελοντικά στον βρετανικό ή γαλλικό στρατό μερικές δεκάδες μεμονωμένων Κυπρίων, κυρίως μετανάστες ή φοιτητές στις ευρωπαϊκές πόλεις. Στις αρχές του 1916, ο Διοικητής των βρετανικών δυνάμεων της Θεσσαλονίκης, ζήτησε από το Υπουργείο Πολέμου τη συγκρότηση σώματος ημιονηγών, το οποίο θεωρούσε απαραίτητο για την αντιμετώπιση των ισχυρών οχυρών του γερμανο-βουλγαρικού στρατού στην ορεινή περιοχή του Μακεδονικού Μετώπου. Έτσι δημιουργήθηκε το ειδικό σώμα

¹⁵ Για την κυπριακή συμμετοχή στον Βορειοηπειρωτικό αγώνα βλ. Αποστ. Π. Παπαθεοδώρου, «Βόρειος Ήπειρος και Κύπρος. Βίοι παράλληλοι», *Φιλολογική Κύπρος* (1994), σσ. 77-78, Πέτρος Παπαπολυβίου «“Υπέρ της ενότητος του Ελληνισμού”: Η κυπριακή συμβολή στους αγώνες για την απελευθέρωση της Ηπείρου», στον τόμο *Ηπειρωτική Εταιρεία, 1906-2006 100 χρόνια δράσης και προσφοράς για την Ήπειρο*, Αθήνα 2007, σσ. 55-81.

¹⁶ Νέαρχος Φυσεντζίδης, *Υπόμνημα προς τας κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας και προς τους ευγενείς λαούς των δύο τούτων μεγάλων χωρών επί του κυπριακού ζητήματος και των δικαίων του κυπριακού λαού*, Αλεξάνδρεια 1931, σσ. 6-8.

(έμμισθων) ημιονηγών, αποκλειστικά από Κυπρίους. Η στρατολόγηση ξεκίνησε στις 4 Ιουλίου 1916 και μέχρι τον Ιανουάριο του 1918 είχαν φτάσει στη Θεσσαλονίκη 9.208 νεοσύλλεκτοι, ενώ άλλοι 401 βρίσκονταν στο Κέντρο Εκπαίδευσης, στην Αμμόχωστο. Η ημερήσια αμοιβή ήταν αρκετά υψηλή για τα δεδομένα της εποχής, 3 δραχμές περίπου. Ο αριθμός των Κυπρίων ημιονηγών (*μουλαράδων* ή *μουλάρηδων* στο τοπικό ιδίωμα), ήταν εντυπωσιακά υψηλός. Μέχρι τις 26 Μαρτίου του 1919 στρατολογήθηκαν 15910 Κύπριοι, ενώ ο ανδρικός πληθυσμός, στην απογραφή του 1921, καταμετρήθηκε σε 150 χιλιάδες περίπου. Υπολογίζεται ότι το 89% των καταταγέντων ήταν Ελληνοκύπριοι και το 11% Τουρκοκύπριοι¹⁷. Παράλληλα, τον Αύγουστο του 1916, μετά το βενιζελικό κίνημα της Εθνικής Άμυνας, αρκετοί Έλληνες Κύπριοι κατατάγηκαν εθελοντικά στον στρατό της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, μαζί με όσους συμπατριώτες τους είχαν παραμείνει στη μακεδονική πρωτεύουσα μετά την απελευθέρωσή της.

Για την επιτυχία της μαζικής στρατολόγησης οι Βρετανοί, εκτός από την υψηλή μισθοδοσία, χρησιμοποίησαν άριστα και την προπαγάνδα, όπως μαρτυρεί και το απόσπασμα που ακολουθεί, από προκήρυξη της τοπικής κυβέρνησης, με υπαινιμούς που παραπέμπουν στην παραδοσιακή ρητορική του κυπριακού ενωτικού κινήματος:

«ΙΔΟΥ Η ΕΥΚΑΙΡΙΑ δι' όλα τα ανδρεία παλληκάρια της Κύπρου όπως βοηθήσωσι να ελευθερώσουν τους Μακεδόνας αδελφούς των από τας θηριωδίας των προαιωνίων αυτών εχθρών και να βοηθήσουν συνάμα εις τον μεγάλον και ευγενή αγώνα υπέρ της ελευθερίας όλων των λαών, κατατασσόμενοι ως ημιονηλάτες (μουλαράδες) εις το ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΝ ΜΕΤΑΓΩΓΙΚΟΝ ΣΩΜΑ».

Οι Κύπριοι «μουλάρηδες» υπηρέτησαν, σχεδόν αποκλειστικά, στο Μακεδονικό Μέτωπο. Μετά από σύντομη στρατιωτική εκπαίδευση μεταφέρονταν ατμοπλοϊκώς στη Θεσσαλονίκη και από εκεί, στη Δοϊράνη, στις Σέρρες, στη Ροδόπη, στη Σερβία, στην κοιλάδα του Στρυμόνα, στη Βάρνα, αλλά και στην Καλλίπολη και την Κωνσταντινούπολη. Οι ημιονηγοί είχαν δικαίωμα, βάσει του ιδιότυπου συμβολαίου τους να μη φέρουν όπλα και να αρνηθούν να πολεμήσουν, όμως δεν υστέρησαν σε θυσίες αίματος. Σε πέντε συμμαχικά στρατιωτικά κοιμητήρια της Μακεδονίας βρίσκονται οι τάφοι 30 περίπου Κυπρίων που έχασαν τη ζωή τους υπηρετώντας τον

¹⁷ Για την κυπριακή συμμετοχή στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο βλ. Χρ. Ηλιοφώτου, *Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος και η προσφορά της Κύπρου*, Λευκωσία 1987.

βρετανικό στρατό, στο διάστημα 1916-1919. Ο αριθμός των Κυπρίων πεσόντων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος, καθώς εκτός από τις απώλειες του κυπριακού σώματος στο Μακεδονικό μέτωπο, το αίμα των ανδρών της μεγαλονήσου χύθηκε και σε άλλες περιοχές της Ευρώπης. Εξάλλου, πολλοί Κύπριοι ημιονηγοί, μετά τη λήξη του δωδεκάμηνου συμβολαίου τους, κατατάχθηκαν εθελοντικά (και αμισθί) στον ελληνικό στρατό. Μόνο στις πολύνεκρες μάχες του Σκρα, το 1918, σκοτώθηκαν πέντε τουλάχιστον Κύπριοι εθελοντές.

Η Μικρασιατική καταστροφή, που σήμανε την τραγική κατάρρευση του Μεγαλοϊδεατισμού, κυρίαρχου στοιχείου στην κυπριακή ενωτική ιδεολογία, συντάραξε την Κύπρο λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας και των επικίνδυνων συνεπειών από την εκρίζωση του Ελληνισμού από τις πανάρχαιες του κοιτίδες, στα απέναντι παράλια του νησιού. Η θρηνητική εγκύκλιος του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ΄, της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, με την οποία ζητούσε την οικονομική συνδρομή των Κυπρίων προς τους Μικρασιάτες πρόσφυγες φανερώνει το κλίμα που επικράτησε¹⁸:

«Η ελληνική Ιωνία εξέλιπε. Το άνθος τούτο του ελληνικού παραδείσου εφυλλορρόησεν υπό την ψυχράν πνοήν δυσχειμέρων ανέμων. Εξέλιπε διότι εγεννήθη και έζησε και υπ' αυτόν τον βάρβαρον των απίστων ζυγόν, ελληνικότερα πάσης άλλης ελληνικής γης. (...) Εξέλιπε διότι μεθυσθείσα από τον ενθουσιασμόν της ελευθέρας ζωής, ην έζησε τα τελευταία έτη και πιστεύεσασα εις την οριστικήν πραγμάτωσιν των γλυκονείρων τόσων αιώνων, ελιτάνευσεν ένθους και υπέροχος περί τους βωμούς της ελευθερίας πρώτη των απελευθέρων αδελφή σύρουσα τον χορόν των επινικίων».

Από αριθμητικής πλευράς, η κυπριακή συμμετοχή στη μικρασιατική εκστρατεία ήταν σχετικά μικρή, με βασική αιτία την αυστηρή απαγόρευση της Βρετανίας (συμμάχου της Ελλάδας), που απέτρεψε μαζική έξοδο εθελοντών από το νησί, το καλοκαίρι του 1920 (επί κυβέρνησης Βενιζέλου), τον Μάρτιο του 1921, αλλά και την υστάτη ώρα, τον Μάιο του 1922. Στην πρώτη περίπτωση, είχε προκληθεί παγκύπριος συναγερμός και στους σχετικούς καταλόγους είχαν γραφεί, μέχρι τον Ιούλιο του 1920, 10.000 εθελοντές: Ανάμεσά τους ξεχώριζε η προσφορά δεκάδων Κυπρίων γυναικών ως νοσοκόμων. Παρά τα βρετανικά προσκόμματα, μερικές εκατοντάδες Κυπρίων εθελοντών (κυρίως παλαιοί στρατιώτες του 1912-1913 και του Α΄

¹⁸ «Αρχιεπισκοπική εγκύκλιος», περ. *Ο Απόστολος Βαρνάβας*, Ε΄, 99 (15-9-1922), σσ. 65-68.

Παγκοσμίου Πολέμου) πήραν μέρος στις πολύνεκρες μάχες του μικρασιατικού πολέμου. Η σχετική έρευνα του Δ. Ταλιαδώρου έχει εντοπίσει και καταγράψει τα ονόματα 145 Κυπρίων εθελοντών: 30 από αυτούς έχασαν τη ζωή τους σε διάφορες μάχες του πολέμου, ενώ άλλοι 22 τραυματίστηκαν.

Αντίθετα, στη Μικρασία ήταν εμφανής η παρουσία αρκετών Κυπρίων αξιωματικών του ελληνικού στρατού, αποφοίτων της Σχολής Ευελπίδων ή παλαιών υπαξιωματικών: Ο υπάατος Ιωάννης Μαρσέλλος, από τη Λάρνακα, που είχε πάρει μέρος και στην εκστρατεία στην Ουκρανία, το 1919, σκοτώθηκε τον Αύγουστο του 1922, κατά την ελληνική υποχώρηση, στη μάχη του Αλή Βεράν. Ο επίλαρχος Ιωάννης Τσαγγαρίδης, από τη Λάπηθο της επαρχίας Κερύνειας, διακρίθηκε ιδιαίτερα στις επιχειρήσεις της Προύσας ως επιτελάρχης της Ταξιαρχίας Ιππικού και τον Αύγουστο του 1921 τραυματίστηκε σοβαρά στην πολύνεκρη μάχη του Καλέ-Γκρότο. Από τους νεότερους αξιωματικούς, τους πρώτους Κυπρίους που είχαν εισαχθεί στη Σχολή Ευελπίδων στη δεκαετία του 1910, ξεχώρισαν ο υπολοχαγός Μενέλαος Παντελίδης, από την Αμμόχωστο (αργότερα, πρώτος αρχηγός του Κυπριακού Στρατού), που ανδραγάθησε στις μάχες του Αυγούστου του 1922 και ο ανθυπολοχαγός Γεώργιος Γρίβας, από το Τρίκωμο της επαρχίας Αμμοχώστου, ο κατοπινός στρατιωτικός αρχηγός του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα της ΕΟΚΑ του 1955-1959, που διακρίθηκε στις μάχες του Εσκή Σεχίρ, το καλοκαίρι του 1921¹⁹.

Η έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τον Σεπτέμβριο του 1939, σήμανε για την Κύπρο, βρετανική αποικία από το 1925, ακαριαία εμπλοκή στη σύρραξη. Η πρώτη ανακοίνωση για κατάταξη 500 Κυπρίων στον αποικιακό στρατό έγινε στις 8 Σεπτεμβρίου 1939 και αφορούσε οδηγούς ή μηχανικούς αυτοκινήτων, γραφείς και μαγείρους. Το Κέντρο Εκπαίδευσης στα Πολεμικά, το μεγαλύτερο στο νησί, άρχισε να δέχεται εθελοντές από τον Νοέμβριο του 1939, ενώ τον Φεβρουάριο του 1940 δημιουργήθηκε το «Κυπριακό Σύνταγμα». Η «Κυπριακή Εθελοντική Δύναμη» ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1940 και αναλάμβανε την κατασκευή οχυρωματικών έργων, τη μεταφορά υλικών και τη φρούρηση στρατιωτικών κτηρίων. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940 υπηρέτησαν στο «Κυπριακό Σύνταγμα» και την «Κυπριακή Εθελοντική Δύναμη» περίπου 15.000 στρατιώτες. Εκτός απ' αυτούς, εκατοντάδες Κύπριοι μετανάστες κατατάχθηκαν στους συμμαχικούς στρατούς, στους τόπους

¹⁹ Για την κυπριακή συμμετοχή στον μικρασιατικό πόλεμο και τον γενικότερο αντίκτυπο βλ. Ιωάννης Χρ. Τσαγγαρίδης (επιμ. Κ. Δαφνής), *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού. Σελίδες νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1987, Δημήτρης Ταλιαδώρος, *Η συμβολή της Κύπρου στη Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922*, Λευκωσία 2001, Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, *Το μικρασιατικό ζήτημα στην εφημερίδα Πάφος της Κύπρου*, Λευκωσία 1994.

διαμονής τους (Αίγυπτο, Βρετανία, Ηνωμένες Πολιτείες, Αυστραλία), ενώ άλλες 800 Κύπριες εντάχθηκαν σε βοηθητικές υπηρεσίες. Το «Κυπριακό Σύνταγμα» αποτελούσαν λόχοι ημιονηγών, σκαπανέων, μεταγωγικού, κινητών πλυντηρίων, Πεζικού και Μηχανικού. Πήρε μέρος σε επιχειρήσεις στη Γαλλία, στην Ελλάδα, στην Βόρεια Αφρική, στη Μέση Ανατολή και στην Ιταλία. Οι Κύπριοι ημιονηγοί διακρίθηκαν στην εκκένωση της Δουγκέρκης, στη μάχη του Κερέν, στην Αβησσυνία, και στο Κασσίνο της Ιταλίας. Η Κύπρος ήταν η πρώτη βρετανική Αποικία που έστειλε άνδρες της σε πολεμικές επιχειρήσεις, τον Ιανουάριο 1940²⁰. Τα μέχρι τώρα στοιχεία, με βάση τους τόπους ταφής και την ημερομηνία θανάτου, έκαναν λόγο για 338 Κύπριους πεσόντες ή αποβιώσαντες στον πόλεμο, των οποίων τα ονόματα έχουν χαραχθεί και στο Μνημείο Πεσόντων, στο κέντρο της Λευκωσίας (271 Έλληνες, 63 Τούρκοι, 3 Μαρωνίτες και ένας Αρμένιος). Ειδικότερα, στα βρετανικά και κοινοπολιτειακά στρατιωτικά κοιμητήρια στην Ελλάδα έχουν καταγραφεί οι τάφοι 97 Κυπρίων που φονεύθηκαν ή απεβίωσαν στην ελληνική επικράτεια κατά τα έτη 1941-1945. Σύμφωνα με τους ίδιους υπολογισμούς, το σύνολο των Κυπρίων πεσόντων στρατιωτών στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πιθανόν να έφτασε στους 650.

Σύμφωνα με τα πορίσματα της δικής μας έρευνας, η οποία είναι υπό έκδοση (Φεβρουάριος 2012) για τους Κύπριους στρατιώτες στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι εξακριβωμένοι Κύπριοι πεσόντες / αποβιώσαντες του 1939-1945 του «Κυπριακού Συντάγματος» και των άλλων σωμάτων / μονάδων του βρετανικού στρατού ήταν 374. Τάφοι και κενοτάφια Κυπρίων στρατιωτών του βρετανικού στρατού, που έχασαν τη ζωή τους στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπάρχουν, σύμφωνα με τη δική μας έρευνα, στην Κύπρο και σε διάφορα κοιμητήρια 22 άλλων χωρών (Αίγυπτος, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Ελλάδα, Ερυθραία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ινδία, Ισραήλ, Ιταλία, Κίνα, Λίβανος, Λιβύη, Ολλανδία, Πολωνία, Σερβία, Σιγκαπούρη, Σουδάν, Συρία, Τυνησία και Τσεχία).

Η κατάταξη στον βρετανικό στρατό και η συμμετοχή σε έναν πόλεμο, όπου η αποικιακή αυτοκρατορία διαδραμάτιζε τον ρόλο του ηγέτη του «ελευθέρου κόσμου», για πολλούς Κυπρίους, ύστερα από την απολυταρχική διακυβέρνηση που ακολούθησε την οκτωβριανή εξέγερση του 1931, δεν ήταν αβασάνιστη διέξοδος.

²⁰ Για την κυπριακή συμμετοχή βλ. Pusey Press (ed.), *Born of Thee. The Cyprus War Record 1939 – 1945*, Nicosia 1946, Παγκύπριος Σύνδεσμος Πολεμιστών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, *Η συμβολή της Κύπρου εις τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμον*, Λευκωσία 1975, Ανδρέας Χριστόφης, *Αναδρομή της ιστορίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1939 – 1945 και η συμβολή της Κύπρου*, Λευκωσία 1998, Ανδρέας Μ. Γεωργίου, *Οι Κύπριοι στρατιώτες στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Λευκωσία 2001, Κορνήλιος Χατζηκώστας, *Το ΟΧΙ της Κύπρου το '40. Έτσι πολεμήσαμε στο πλευρό των συμμάχων, έτσι προδοθήκαμε*, Λευκωσία 2004.

Ουσιαστικά, το κυπριακό ενδιαφέρον για τον πόλεμο αναθερμάνθηκε μετά την ιταλική επίθεση στην Ελλάδα, στις 28 Οκτωβρίου του 1940. Οι αυθόρμητες λαϊκές εκδηλώσεις που ακολούθησαν την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, κατήργησαν μέσα σε λίγες ώρες ορισμένους από τους αυστηρότερους νόμους της «Παλμεροκρατίας», όπως την απαγόρευση κατοχής και έπαρσης «ξένων σημαίων». Εννιά ακριβώς χρόνια μετά τα Οκτωβριανά του 1931, οι κυπριακοί δρόμοι κατακλύστηκαν ξανά από ελληνικές (και λιγότερες τουρκικές) σημαίες, υπογραμμίζοντας την πανηγυρική ήττα της βρετανικής αντεπαναστατικής πολιτικής. Μια άλλη συνέπεια του λαϊκού ενθουσιασμού ήταν η έξαρση του εθελοντικού ρεύματος: Μετά από έκκληση του Μητροπολίτη Πάφου Λεοντίου, Τοποτηρητή του αρχιεπισκοπικού θρόνου, τον Δεκέμβριο του 1940, χιλιάδες Κύπριοι - ανάμεσά τους δεκάδες γυναίκες, αλλά και Μουσουλμάνοι - γράφτηκαν σε ειδικούς καταλόγους, ως εθελοντές για τον ελληνικό στρατό. Όμως, οι Βρετανοί, φοβούμενοι τις μελλοντικές επιπτώσεις από την παρουσία χιλιάδων απομάχων με το ελληνικό εθνόσημο στη μεγαλόνησο, καθυστέρησαν για μήνες να διευκολύνουν την κατάταξη των Κυπρίων στον ελληνικό στρατό και, αφού η ιδιωτική μετάβαση στην Αθήνα ήταν σχεδόν αδύνατη, το σύνολο των στρατολογηθέντων στελέχωσε τελικά το «Κυπριακό Σύνταγμα». Νέα μαζική κατάταξη εκατοντάδων Κυπρίων στον βρετανικό στρατό σημειώθηκε τον Ιούνιο του 1943, μετά από απόφαση της Κ.Ε. του ΑΚΕΛ.

Στην Ελλάδα μέχρι τη γερμανική εισβολή, τον Απρίλιο του 1941, μεταφέρθηκαν γύρω στους 3.000 - 4.000 άνδρες του «Κυπριακού Συντάγματος» (Έλληνες και Τούρκοι), που ανήκαν σε λόχους Σκαπανέων και Μηχανικού. Αν και οι κυπριακές μονάδες δεν πρόλαβαν καν να πάρουν το βάπτισμα του πυρός, εντούτοις είχαν τεράστιες απώλειες, 2256 άνδρες: 5 νεκρούς, 2 τραυματίες, 1426 «ελλείποντες» και 823 αιχμαλώτους, σύμφωνα με τους πρώτους επίσημους υπολογισμούς (Οκτώβριος 1941)²¹. Εκατοντάδες Κύπριοι εγκαταλείφθηκαν σε διάφορα πελοποννησιακά λιμάνια κατά την υποχώρηση και συνελήφθησαν ομαδικά, ενώ το ίδιο σκηνικό επαναλήφθηκε και στην Κρήτη, αφού οι Βρετανοί φρόντισαν πρώτα για την αποχώρηση των μάχιμων τμημάτων. Οι αιχμάλωτοι συγκεντρώθηκαν σταδιακά στη Θεσσαλονίκη, από όπου μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικώς σε διάφορα στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ευρώπη. Μέχρι το τέλος του πολέμου 35 Κύπριοι αιχμάλωτοι των Γερμανών και των Ιταλών απεβίωσαν από τις κακουχίες ή εκτελέστηκαν.

Αρκετοί άνδρες του «Κυπριακού Συντάγματος» που είχαν αποκοπεί στην

²¹ «Αι κυπριακαί θυσίαι», εφημ. Πάφος, 23-10-1941.

ηπειρωτική Ελλάδα, μένοντας ασύλληπτοι κατά την υποχώρηση, ή όσοι κατάφεραν να δραστηρεύουν από στρατόπεδα αιχμαλώτων, κατέφυγαν στα ελληνικά βουνά. Ορισμένοι ήρθαν σε επαφή με τα πρώτα δίκτυα απόκρυψης και διαφυγής ανδρών του βρετανικού στρατού και, αφού εξασφάλισαν πλαστές ελληνικές ταυτότητες από αντιστασιακούς αξιωματικούς της Αστυνομίας ή κοινοτικούς υπαλλήλους, παρέμειναν κρυμμένοι στην ύπαιθρο ή διέφυγαν στην Τουρκία και στη Μέση Ανατολή²². Άλλοι ενσωματώθηκαν στις αντιστασιακές οργανώσεις ή προσκολλήθηκαν, αργότερα, στις βρετανικές στρατιωτικές αποστολές και χρησιμοποιήθηκαν ως σύνδεσμοι μεταξύ ανταρτικών ομάδων ή ως μεταφραστές. Στην ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου (25-11-1942), πήραν μέρος τρεις, τουλάχιστον, Κύπριοι στρατιώτες που κρύβονταν στα βουνά της Ρούμελης. Δυο από αυτούς ήταν Τούρκοι από χωριό της Πάφου. Μερικοί στρατιώτες στάθηκαν τυχεροί και επέστρεψαν στην Κύπρο μετά από τετραετή απόκρυψη, μέσα στις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης στα χρόνια της Κατοχής. Άλλοι, έμειναν για πάντα στην Ελλάδα, αφού είχαν ερωτευτεί ή νυμφευτεί στη διάρκεια της φυγοδικίας τους. Στον αντίποδα, στις μαζικές εκτελέσεις αντιποίνων από τους Γερμανούς, σε διάφορα μέρη της ελληνικής επικράτειας, εντοπίζονται και Κύπριοι. Κύπριοι στρατιώτες του βρετανικού στρατού επέστρεψαν στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση, μετέχοντας ακουσίως και στα «Δεκεμβριανά» του 1944. Κάποιοι από αυτούς, χρησιμοποιήθηκαν από τους Βρετανούς ως μεταφραστές σε ανακρίσεις Ελλήνων.

Ο αριθμός των Κυπρίων που κατατάγηκαν στον ελληνικό στρατό το 1940-1941, δεν μπορεί να υπολογιστεί ακριβώς. Οι περισσότεροι, μόνιμοι κάτοικοι στην Ελλάδα ή Έλληνες υπήκοοι, στρατεύθηκαν μεμονωμένα και είναι δύσκολο να εντοπιστούν. Ελάχιστοι παράτολμοι επιχειρήσαν το δύσκολο ταξίδι από την Κύπρο στις επικίνδυνες συνθήκες του πολέμου και κατατάγηκαν στην Ελλάδα, μέσω Αιγύπτου

²² Για τις περιπέτειες Κυπρίων στρατιωτών στην κατεχόμενη Ελλάδα βλ. Αντώνης Βρ. Χατζηιωσήφ, *Εμπειρίες και αναμνήσεις του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, Λευκωσία 1993, Άννα Καλογήρου – Παύλου, *CY 1104. Η αληθινή ιστορία ενός ήρωα*, Λεμεσός 1997, Τρισήλιος Φλεβοτομάς (επιμ. – σημειώσεις Αδάμιο Α. Μουζούρης), *Ημερολόγιο ενός σύγχρονου Οδυσσέα*, Βόλος 2006, Πέτρος Παπαπολυβίου (εισαγ. – επιμ.), *Αναζητώντας την ελευθερία. Ένας Κύπριος στρατιώτης του βρετανικού στρατού στην κατοχική Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική, 1941-1942*, Θεσσαλονίκη, 2009.

²³ Για τους φοιτητές – εθελοντές βλ. Γεώργιος Ν. Χατζηκωστής, *Έπος και μαρτύριο. Οι Κύπριοι ήρωες του αλβανικού έπους και της Εθνικής Αντίστασης Ροδίων και Μιλτιάδης Γεωργιάδης*, Λευκωσία 1995, σσ. 59-62, Κωνσταντίνος Α. Γιαλλουρίδης, *Το οδοιπορικό μιας ζωής*, Λευκωσία 2003, σσ. 13-20. Πρόσφατα εκδόθηκαν τα κατάλοιπα του Ροδίωνος Γεωργιάδη: Γ. Χατζηκωστής (εισαγωγή – επιμ.) *Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τόμ. Α-Γ, Λευκωσία 2008, που αποκαλύπτουν ένα πλούτο πολιτικών κειμένων και αρχειακής έρευνας του πρόωρα χαμένου λαμπρού φιλόλογου και ιστορικού ερευνητή.

ή Τουρκίας. Στην Αθήνα στρατεύθηκαν 50 περίπου εθελοντές, κυρίως φοιτητές²³. Δύο συμφοιτητές στην Ιατρική σχολή, από την Αμμόχωστο, οι Βαρνάβας Σιερίφης και Λουκής Λιασίδης, απεβίωσαν λόγω βαρύτατων τραυματισμών σε μάχες στο Τεπελένι. Δύο άλλοι εθελοντές του ελληνοϊταλικού πολέμου, ο φιλόλογος Ροδίων Γεωργιάδης και ο αδελφός του Μιλτιάδης, δραστήρια μέλη της μικρής αντιστασιακής οργάνωσης «Εθνικόν Επαναστατικόν Κομιτάτον», χάθηκαν στις ναζιστικές φυλακές του Βραδεμβούργου. Ένας πέμπτος εθελοντής της φοιτητικής ομάδας, ο λεμεσιανός Ανδρέας Δρουσιώτης, συνέχισε τη δράση του και στην Αντίσταση, στις γραμμές του ΕΛΑΣ, και σκοτώθηκε πολεμώντας στην Πιερία, στις 19-10-1944. Άλλοι Κύπριοι εθελοντές υπηρέτησαν στον ελληνικό στρατό της Μέσης Ανατολής στις μάχες της Βορείου Αφρικής, της Ιταλίας και στις πρώτες απελευθερωτικές επιχειρήσεις στα νησιά του Αιγαίου.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο, η κυπριακή οικονομική συμπαράσταση προς την Ελλάδα ήταν χωρίς προηγούμενο. Μετά την 28^η Οκτωβρίου 1940 συγκεντρώθηκαν μεγάλα χρηματικά ποσά και εκατοντάδες κιβώτια με τρόφιμα και είδη ρουχισμού, ενώ χιλιάδες Κύπριοι, άνδρες και γυναίκες, μέσα σε κλίμα έντονης συγκινησιακής φόρτισης πρόσφεραν τα δακτυλίδια τους και άλλα προσωπικά είδη και χρυσαστικά, μεγάλης υλικής και συναισθηματικής αξίας, στους δίσκους που περιφέρονταν στους ναούς για την ελληνική στρατιωτική ενίσχυση. Οι πρώτοι κυπριακοί έρανοι υπέρ της Ελλάδας έγιναν τον Αύγουστο 1940, μετά τον τορπιλισμό της «Έλλης» και συνεχίστηκαν στο διάστημα της γερμανικής κατοχής. Οι μετριοτέροι υπολογισμοί για το συνολικό χρηματικό ποσό των κυπριακών εράνων υπέρ των αναγκών της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του πολέμου κυμαίνονται στις 300 - 350 χιλιάδες λίρες, χωρίς να συνυπολογίζεται η αμέριστη βοήθεια στους 6.000 περίπου πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο, στις αρχές του 1942 οι περισσότεροι, προερχόμενοι από τα νησιά του Β.Α. Αιγαίου, κυρίως από τη Χίο και τη Σάμο²⁴.

Η κυπριακή συμμετοχή στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εγκωμιάστηκε κατ' επανάληψη από Βρετανούς αξιωματούχους, και οι αόριστες υποσχέσεις μοιράζονταν αφειδώς, με γνωστότερο παράδειγμα τις δηλώσεις του

²⁴ Βλ. Δέσποινα Αθανασοπούλου, «Οι Έλληνες πρόσφυγες που κατέφυγαν το 1941-1944 στην Κύπρο και η τύχη τους», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, Ζ' (2005), σσ. 271-298 και Γιώργος Γεωργής, Η Αφροδίτη ταξιδεύει με τη Σφίγγα. Κύπρος – Χίος. Διαχρονικές σχέσεις, Αθήνα 2000, σσ. 74-75. Για το περιπετειώδες ταξίδι από τη Χίο και την εγκατάσταση των προσφύγων στην Κύπρο βλ. Παναγιώτης Δ. Καρασούλης, *Χίος 1943-1944. Συμμαχική στρατιωτική αποστολή και Εθνική Αντίσταση*, Χίος 2006, σσ. 15-21.

πρωθυπουργού Winston Churchill, κατά την επίσκεψή του στην Κύπρο, τον Ιανουάριο του 1943: «Μετά το τέλος του πολέμου τούτου, το όνομα της Κύπρου θα περιλαμβάνεται εις τον κατάλογον εκείνων, τα οποία κατέστησαν άξια, όχι μόνον της βρετανικής Κοινοπολιτείας των Εθνών, όχι μόνον των ηνωμένων λαών, οι οποίοι τώρα συμπολεμούν, αλλά, ως ακραδάντως πιστεύω, και των μελλουσών γενεών της ανθρωπότητας.» Ανάλογα συνθήματα προπαγάνδιζαν και οι επιγραφές στα κυβερνητικά στρατολογικά γραφεία, που καλούσαν τους Κυπρίους να καταταγούν στον βρετανικό στρατό και να πολεμήσουν «για την Ελλάδα και την ελευθερία». Από την πλευρά του, ο Μητροπολίτης Πάφου Λεόντιος, σε υπόμνημά του προς τον κυβερνήτη Charles Woolley (30-5-1942), είχε τονίσει ότι ο κυπριακός λαός βοηθούσε εθελοντικά τους συμμάχους «έχων αντικειμενικόν σκοπόν την Ανάστασιν της Μεγάλης Ελλάδος και την Ένωσιν της Κύπρου μετά της Ελλάδος». Το μεταπολεμικό μέλλον θα έδειχνε ποιες από τις παραπάνω δηλώσεις θα επαληθεύονταν και ποιες θα αποδεικνύονταν ψεύτικες υποσχέσεις.